

משפחות על תנאי: אזרחותם הזוגית של יהודים לא־הלכתיים בישראל

סלביה פוגל־ביזאוי

‘The political interests of destination states are always shaping protections, definitions of categories of migrants, and their interpretation’.¹

הצגת הנושא

חוקרים העוסקים במשפחה והגירה בעידן הגלובליזציה מדגישים את החשיבות ההולכת וגדלה של סוגיות כמו מגדר וזוגיות, ילדים ואיחוד משפחות בסדר היום הלאומי של מדינות היעד. הם מציינים את העובדה שבעשורים האחרונים עולות סוגיות אלה ב'צפון הגלובלי' במלוא חריפותן כחלק מהבניית מוסד האזרחות הלאומית. מדובר בכינונם של פרקטיקות, חוקים וזהויות הבאים לבסס את זכויותיו של אדם ואת חובותיו בתחום המשפטי, הפוליטי והכלכלי, כחבר בקולקטיב לאומי, וליצור בו תחושת השתייכות לאותו קולקטיב.² בין סוגיות אלה בולטת במיוחד זו המתייחסת לאזרחות הזוגית (spousal citizenship), שאותה

1 Tally Kritzman-Amir, ‘The Shifting Categorization of Immigration Law’, *Columbia Journal of Transnational Law*, Vol. 58, No. 2 (2020), p. 285 (להלן: קריצמן־אמיר, חוקי הגירה).

2 Luca Queirolo Palmas, ‘Nous Sommes Ici!’, *Les Enfants de l’Immigration Contre une Postérité Inopportune*, *Migrations Société*, Vol. 141, No. 3-4 (2012), pp. 103-118; Beate Collet, ‘How European Immigration Policies Interfere with Transnational Couples’ Citizenship’, *Journal of Comparative Family Studies*, Vol. 48, No. 3 (2017), pp. 381-391; Daphna Hacker, *Legalized Families in the Era of Bordered Globalization*, Cambridge 2017 (להלן: הקר: גלובליזציה מגוררת); Saskia Bonjour and Betty de Hart, ‘Intimate Citizenship: Introduction to the Special Issue on Citizenship, Membership and Belonging in Mixed-Status Families’, *Identities*, Vol. 28, No. 1 (2021), pp. 1-17 (להלן: בונז'ור ודה הרט, אזרחות ושייכות); טלי קריצמן־אמיר, ‘על הורים וילדים: איחוד משפחות בישראל’, *משפטים*, מד (2014), עמ' 1-53 (להלן: קריצמן־אמיר, איחוד משפחות).

מגדירה הקר כזכותם של בני זוג לחיות ביחד באותה מדינה על בסיס שוויון אזרחי, בלי שיווצרו קטגוריות מוסדיות ההופכות אותם ל'אזרחים מסוג אחר'.³ אחת מהסיבות המרכזיות לבלוטות זו היא העובדה שמדינות הצפון הגלובלי – אם כי לא רק הן – מייצרות 'חוקים אסטרטגיים' כדי למנוע ממהגרים שאינם רצויים בעיניהן להתחתן עם אזרחיהן, או לגרום לכך שבני משפחות שהתהוו לא יוכלו לחיות ביחד או יחיו כ'אחרים', בעלי מעמד אזרחי נחות. כתוצאה מכך מתרחש, בעיקר בעשורים האחרונים, תהליך של ערעור מעמדם של אזרחים במדינתם, כשהם מתחתנים עם מהגרים המובנים כאיום פוטנציאלי על החברה והופכים, בשל כך, ל'אזרחים סוג ב''. כפי שבנוצ'ור ודה הרט מציינות, נוצר כך 'שוויון באזרחות הזוגית' כי תהליך זה, המכונה Leveling down, מתרחש תוך צמצום זכויותיהם המשפחתיות של האזרחים הוותיקים, ולא בשל הרחבת זכויותיהם המשפחתיות של המהגרים.⁴ חוקים אלה, שאליהם מתלווים תקנות, נהלים, פרקטיקות והחלטות ממשלה, אינם תמיד קוהרנטיים ולעיתים קרובות הם חלקיים או סותרים זה את זה. בנוסף, הם מגדירים קטגוריות שונות של 'לא-רצויים' במדינות היעד לפי מין, גיל, מעמד, דת, גזע, לאום או מוגבלות, ואלה מכוננות יחס לא-שוויוני כלפי הקבוצות השונות של מהגרים וילדיהם. בכך הם גם יוצרים חוויות שונות בקרבם, וכן תחושות שייכות ודפוסי הזדהות שונים עם החברה הקולטת.

בתוך רפרטואר אסטרטגי זה ניתן להצביע על חוקים, תקנות, נהלים, פרקטיקות או החלטות ממשלה, הדורשים ממהגרים לדבר את שפת מדינת היעד או לעבור בחינות בקיאות בתרבותה כדי לקבל מעמד אזרחי. אפשר לציין גם את ההגבלות המגוונות על מתן אשרות שהיה ורישיונות שונים במדינת היעד – עד לקבלת התושבות או האזרחות המלאה, וניתן גם להתייחס לדרישה מאזרחי מדינות היעד להוכיח שהם מרוויחים סכום חודשי סביר כתנאי להבאת בת/בן זוגם – עם ילדים משותפים או בלעדיהם – למדינתם. אפשר גם למנות את החוקים והתקנות השוללים ממהגר המבקש להצטרף לבת/בן זוג כניסה למדינת היעד, גם כשלב/בת הזוג יש מעמד אזרחי מוגן בחוק וגם כשיש להם ילדים משותפים; ואפשר גם לציין את החוקים והתקנות המתירים את גירוש בן/בת הזוג מהמדינה.⁵

לגישה זו כלפי המהגרים המבקשים לממש את אזרחותם הזוגית יש סיבות רבות, שבמרכזן הטיעון הדמוגרפי. אפשר להצביע על הפחד מכך שכניסת מהגרים באחוז מסוים תגדיל את הפשיעה או תגרום לאובדן מקומות עבודה ולצמצום הזכויות הסוציאליות של תושבי המדינה הקולטת, ולחשש מהרחבת שורותיהם של תומכי טרור ומפעיליו או מיצירת 'מובלעות זרות', נפרדות ובלתי ניתנות לשליטה. עם זאת, בלב הטיעון הדמוגרפי היוצר את אותו פחד עומד השוני התרבותי, הדתי והגזעי שיש לעיתים בין המהגרים לאוכלוסייה

3 הקר, גלובליזציה מגודרת, עמ' 156-172.

4 שם.

5 בנוצ'ור ודה הרט, אזרחות ושייכות, עמ' 1-17.

6 ראו לעיל הערה 2.

במדינת היעד. שוני זה מובנה בדעת הקהל כמערער את אופייה של החברה ואת צביונה הרצוי, כלומר כאיום על יסודות הסולידריות החברתית, על הזהות הקולקטיבית ועל עצם קיומה של הישות הלאומית.⁷

במקביל לטיעונים אלה, חוקרי המשפחה וההגירה מצביעים גם על כך שהמהגרים, על מעמדם ומיקומם השונים, אינם מקבלים את מצבם כנתון, וככלל הם אינם פסיביים. להיפך: הם מנסים לעצב את גורלם ולממש את שאיפותיהם הזוגיות והמשפחתיות. בהתאם לכך הם יוצרים דרכים יצירתיות שונות, כגון הסדרים דה־פקטו או פנייה לערכאות משפטיות לאומיות ובינלאומיות, כשלא פעם הם נשענים על חוסר הקוהרנטיות של חוקי ההגירה והנהלים הנלווים להם. לא פעם הם גם פונים לארגוני החברה האזרחית או מייסדים כאלה, כדי לשנות את מצבם הזוגי והמשפחתי.⁸

מציאות זו קיימת גם בישראל, וגם בה יש שיקולים שונים המוכנים כ־אינטרס לאומי־גוברים על זכויות אדם בסיסיות כמו הזכות לאזרחות זוגית ולחיי משפחה. גם בישראל מתהוות קטגוריות שונות של מהגרים 'לא־רצויים', שיש להם זכויות שונות בכל הקשור לאזרחות זוגית. לכן, לצד העולים המהגרים 'הרצויים' שהגיעו לארץ מתוקף חוק השבות, תש"י-1950, וכיהודים מוכרים התאזרחו לפי חוק האזרחות, תשי"ב-1952, יש קבוצות של מהגרים לא־רצויים שנוצרו בעיקר משנות התשעים, כגון מהגרי עבודה, פליטים, אנשי הפלשמורה או פלסטינים תושבי הגדה המערבית ורצועת עזה. להבדיל מהעולים המוכרים כיהודים, שבדרך כלל אינם נתקלים בבעיה בהקמת משפחה, הלא־רצויים, שאינם זכאי שבות, כפופים לכללי התאזרחות נוקשים, ורק מעטים מהם זכאים על פי חוק לחיי זוגיות ומשפחה בארץ.⁹

בנוסף לכל אלה יש עוד קבוצה גדולה של 'רצויים-לא רצויים', שאשר כהן מגדיר אותם כ'יהודים-לא יהודים', כלומר מהגרים/עולים מברית המועצות לשעבר שיהדותם אינה מוכרת על ידי הרבנות כי סבם או אביהם יהודים אך אינם לא. הם וילדיהם הגיעו לישראל כזכאי שבות, לאחר שב־1970 תוקן החוק המקנה מאז זכאות שבות לבן/בת זוג,

7 הקר, גלובליזציה מגוררת; קריצמן-אמיר, חוקי הגירה; Saskia Bonjour and Laura Block, 'Ethnicizing Citizenship, Questioning Membership. Explaining the Decreasing Family Migration Rights of Citizens in Europe', *Citizenship Studies*, Vol. 20, No. 6-7 (2016), pp. 779-794 (להלן: בונז'ור ובלוך, זכויות הגירה משפחתיות).

8 Lorene Anthonioz, 'Les Mariages en Ligne et leur Reconnaissance: Une Analyse de Droit Comparé et de Droit International Privé Suisse', *Swiss Review of International and European Law*, Vol. 32, No. 1 (2022), pp. 41-68 (להלן: אנטוניוז, נישואי יוטה); Aurélie Fillod-Chabaud and Laura Odasso (eds.), *Faire et Défaire les Liens Familiaux: Usages et Pratiques du Droit en Contexte Migratoire*, Rennes 2022.

9 קריצמן-אמיר, איחוד משפחות; אסף שפירא, 'מהגרים ואזרחות בישראל: חוק האזרחות והכניסה לישראל במבט השוואתי', בתוך: שרה אוסצקי־לור ויוסף ג'ברין (עורכים), *אזרחות על תנאי: על אזרחות, שוויון וחקיקה פוגענית*, חיפה 2016, עמ' 437-458 (להלן: שפירא, אזרחות ושוויון).

קבוצה זו של יהודים לא-הלכתיים, שזהותם הקולקטיבית לאומית, ממחישה את ההתנגשות שבהבניית היהדות כדת או כלאום, ויש לה כמה מאפיינים ייחודיים. בראש ובראשונה,

- [illegible]

זו קבוצה משמעותית מבחינה מספרית: כ־30 בדצמבר 2021 היו בה 472,000 נפשות.¹³ תרומה חלקית לכך יש לשיעור הילודה בקרבה, אף שהוא נמוך גם בהשוואה לציבור היהודי החילוני בארץ.¹⁴ בפועל, תרומה עיקרית לכך יש למספרם של זכאי השבות שאינם יהודים הלכתיים, שמספרם הלך וגדל עם השנים. גילי וברונפמן טוענים שמציאות זו התקיימה כבר בעשור הראשון של 'העלייה הגדולה'.¹⁵ הם מסבירים כי 96% מאלה שהגיעו לישראל ב־1990 היו יהודים 'כשרים', ואילו ב־1998 שיעורם כבר ירד ל־60.9% מכלל זכאי השבות שעלו לארץ.¹⁶ מגמה זו התחזקה עם השנים, ופישר¹⁷ מצביע על כך כשהוא קובל כי 'מדיניות ההגירה [...] שוחקת את הרוב היהודי'. הוא מסביר את האיום הגלום בהגירה זו:

בשנת 2020 הצטרפו למדינת ישראל עשרים וארבע אלף איש. מרשים, לא? אלא שהנתון המדהים הוא שרק שליש מתוכם, כשמונת אלפים בסך הכל, הם יהודים. שני השליש האחרים, כ־16 אלף איש, הם לא־יהודים שנכנסו באמצעות חוק השבות ו/או חוקים ונהלים אחרים כמו 'איחוד משפחות'.

נראה שהמצב לא השתנה עם פרוץ מלחמת אוקראינה, כך שהיחס של היהודים הלא־הלכתיים בקרב עשרות האלפים שבאו לארץ בעקבותיה – נשמר ואולי אף הורחב.¹⁸ מאפיין נוסף של קבוצה זו היא העובדה שיותר משלושה עשורים אחרי תחילת העלייה הגדולה, גל הגירה הוא היום רב־דורי. כפי שמציינת הרצוג,¹⁹ הניתוח הסוציולוגי של הדורות, באמצעות חקר המיקום הדורי, מבקש להסביר מתי והיכן צומחות פרספקטיבות חדשות על החברה שבהן טמון פוטנציאל לשינוי חברתי. לפי גישה זו, החוויות שעוברות על דור מסוים בתהליך התבגרותו הן גורם מרכזי בעיצוב זהותו והשקפת עולמו. בין היתר, רומבאוט תיאר את המסלולים הדוריים בקרב מהגרים בארה"ב: הדור הראשון שלהם, שנולד מחוץ לארץ הקולטת, מבקש קודם כל להיטיב עם ילדיו. הדור השני, שבניו נולדו בארץ הקולטת לשני

13 הלמ"ס, אוכלוסיית ישראל בפתחה של שנת 2022, ירושלים 2021. כ־10% מאלה שהגיעו מברית המועצות לשעבר הזדהו כנוצרים ורשומים ככאלה (כהן וזיסר, יהודים ואחרים, עמ' 57): 'יהודים לא יהודים' המופיעים בלמ"ס בקטגוריה 'אחרים' או 'ללא סיווג דתי', כלליים: 'נוצרים לא־ערכים ואנשים שאינם מסווגים לפי דת במרשם האוכלוסין', כשהרוב המכריע הם יוצאי ברית המועצות.

14 Mark Tolts, 'Demographic Transformations Among Ex-Soviet Migrants in Israel', in: Eli Lederhendler and Uzi Rebhun (eds.), *Research in Jewish Demography and Identity*, Boston 2015, pp. 146–168 (להלן: טולטס, שינוי דמוגרפי).

15 Larissa Remennick, 'Twenty Years Together: The "Great Aliya" and Russian Israelis in the Mirror of Social Research', *Israel Affairs*, Vol. 17, No. 1 (2011), pp. 1–6.

16 לילי גילי ורומן ברונפמן, המיליון ששינה את המזרח התיכון, בני ברק 2013, עמ' 52 (להלן: גילי וברונפמן, המיליון ששינה).

17 נתנאל פישר, 'למי באמת אכפת ממדינה יהודית?' פורום קהלת, ללא תאריך.

18 חנוך גרינווד, 'מספר שיא של עולים לא יהודים לישראל', ישראל היום, 1.12.2022.

19 חנה הרצוג, 'מבט דורי ומגדרי על מחאת האוהלים', תיאוריה וביקורת, 41 (2013), עמ' 69–96 (להלן: הרצוג, מחאת האוהלים).

הורים מהגרים, מבקש להשתלב ואף להיטמע באופן מרבי בארצו החדשה. ה'דור וחצי' שונה משמעותית: בניו היגרו לארץ הקולטת כילדים או בגילאי העשרה, כך שהם שולטים בשפת מדינת המקור ואף הספיקו להשתלב במערכת החינוך שלה. עם זאת, את רוב חייהם העבירו בני הדור הזה בארצם החדשה, שבה התחנכו והתבגרו, ולכן הם מחוברים לשתי התרבויות בשילוב כזה או אחר.²⁰

בנוסף, היות שבני הדור וחצי מכירים את השפה ואת הקודים המקומיים, הם נוטים להשמיע את קולם במרחב הציבורי.²¹ זרקור מחקרי מהיר²² על הדור וחצי של העלייה הגדולה מארצות ברית המועצות לשעבר לארץ, מעלה תוצאה התואמת פרופיל זה. הוא מאיר את העובדה כי בני הדור וחצי, הלכתיים ולא-הלכתיים, הגיעו לישראל עם הוריהם או לבדם, במסגרות שונות של הסוכנות היהודית. לרוב הם השתלבו יפה בחברה, שירתו בצה"ל והשלימו לימודים גבוהים. אנחנו גם לומדים כי חלק נכבד מהם עובד כיום בהיי-טק, בתקשורת, בחינוך, בתרבות ובאמנות. בנוסף, מתברר כי חלק גדול מהם עזב את הבית בפריפריה ופנה לערי המרכז, בין היתר לתל אביב, והוא משתייך היום למעמד הבינוני. אנחנו גם מתוודעים לכך כי ככלל, דור וחצי זה מגדיר את עצמו כישראלי עם זיקה כזו או אחרת ליהדות, ומשמיע את דרישותיו במסגרת הפוליטיקה החוץ-ממסדית. עם זאת, ייצוגם בקרב העוזבים את הארץ משמעותי גם כן. הזרקור המחקרי הזה תורם גם לדיון באזרחותם הזוגית של היהודים הלא-הלכתיים, שהם כיום בשנות השלושים לחייהם ולא פעם כבר הורים לילדים. לשון אחר, חקר הדור וחצי של יוצאי ברית המועצות לשעבר

20 אין הסכמה על הגדרות 'הדור הראשון', 'הדור השני' ו'הדור וחצי': Ruben. G. Rumbaut, 'Ages, Life Stage, and Generational Cohorts: Decomposing the Immigrant First and Second Generations in the United States', *International Migration Review*, Vol. 38, No. 3 (2004), pp. 1160-1205 (להלן: רומבאוט, הדור הראשון והשני). רומבאוט היה בין הראשונים שהשתמשו במונח 'דור וחצי'.

21 שם.

22 אדם הישראלי, 'מאליטה תרבותית למוביליות חברתית: תפקיד המשפחה בשינוי משמעות ההשכלה בקרב סטודנטים דור שני למשפחות יוצאי ברית המועצות בישראל', *הגירה*, 9 (2019), עמ' 89-110 (להלן: הישראלי, מאליטה תרבותית). צביאלה קריקונץ, *מקונפורמיות סובייטית לטראומה ישראלית: אימוץ פרקטיקת המילה בקרב מהגרים מבריה"מ בישראל בראי בין-דורי*, עבודת גמר לתואר שני, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב 2023 (להלן: קריקונץ, מקונפורמיות סובייטית); Anna Prashizky and Larissa Remennick, 'Weddings in the Town Square: Young Russian Israelis Protest the Religious Control of Marriage in Tel-Aviv', *City and Community*, Vol. 15, No.1 (2016), pp. 44-63 (להלן: Karin Amit, 'Identity, Belonging and Intentions to Leave of First and 1.5 Generation FSU Immigrants in Israel', *Social Indicators Research*, Vol. 139, No.3 (2018), pp. 1219-1235 (להלן: עמית, עזיבה); Anna Prashizky, 'On Generation Citizenship: The New Russian Protest Among Young Immigrant Adults in Israel', *Journal of Israeli History*, Vol. 39, No. 2 (2021), pp. 237-257; Pnina Dolberg and Karin Amit, 'On a Fast-Track to Adulthood: Social Integration and Identity Formation: Experiences of Young-Adults of 1.5 Generation Immigrants', *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 49, No. 1 (2023), pp. 252-271 (להלן: דולברג ועמית, השתלבות וזהות).

מאפשר לנו להבין כיצד התפתחה, משנות התשעים ועד היום, אזרחותם הזוגית של מאות אלפי אזרחים זכאי שבות וילדיהם, שאינם זכאים להתחתן בארצם. אם כן, שאלת המחקר הנוכחית היא כיצד ניתן לאפיין, בעשור השלישי של המאה ה־21, את אזרחותם הזוגית של יוצאי ברית המועצות לשעבר, שהם זכאי שבות אך אינם מוכרים כיהודים על ידי הרבנות בישראל? ייחודיות המחקר קשורה לנושא עצמו, שלא נחקר עד כה, וגם לעובדה שליד הניתוח המרכזי של מסמכים רשמיים עולות תובנות חשובות של מרואיינים המאירות את הסוגייה מזווית חווייתית ואישית.

מתודולוגיה

מבחינה מתודולוגית, המחקר מבוסס על הפריטים הבאים:

- א. מחקרים ופרסומים רשמיים שראו אור במשך השנים.
- ב. תובנות שקיבלתי מראיונות שקיימתי בקיץ 2022 פנים אל פנים, בזום או בטלפון, עם אנשים בולטים העוסקים בעלייה הגדולה: ד"ר רומן ברונפמן, איש ציבור ופעיל עלייה, עיתונאי ואיש עסקים ישראלי, לשעבר חבר כנסת מטעם מר"צ; מיכאלה לויין-שמיר, ממייסדי 'לובי המיליון' וסמנכ"לית המרכז האקדמי למשפט ועסקים ברמת גן; ד"ר אריאל פינקלשטיין, חוקר יחסי דת ומדינה ושלטון מקומי במכון הישראלי לדמוקרטיה; ד"ר למדע המדינה נתנאל פישר, מרצה בכיר במרכז האקדמי שערי מדע ומשפט, פובליציסט וחוקר בפורום קהלת; אלקס ריף, ממייסדי 'לובי המיליון' וכיום מנכ"לית העמותה, משוררת, יזמית ופעילה חברתית.
- ג. כן רואיינו עשר נשים 'אחרות', החיות בזוגיות ושייכות לדור וחצי. יחד איתן רואיינו גם שלושה גברים, בני זוג של מרואיינות שהסכימו לכך. הראיונות נערכו בין מרץ לספטמבר 2022 בזום, בטלפון, במייל, פנים אל פנים ולרוב גם וגם. ככלל, כל ראיון נמשך בין 45 ל-90 דקות.²³ כדי להגיע למרואיינים פורסמו הודעות באתרים מובילים,²⁴ ובגלל ההיענות המעטה נאלצנו לפרסם אותן כמה פעמים. לבסוף, כאמור, ראינה את הנשים ואת הגברים צביאלה קריקונץ, חוקרת דוברת רוסית ואוקראינית בת הדור וחצי,

23 אני מודה לכולם על הזמן שהקדישו לי ועל העולמות העשירים שפתחו בפני. תודה מיוחדת לצביאלה קריקונץ מאוניברסיטת בן-גוריון, שלקחה על עצמה לראיין את בני הדור וחצי שאינם מוכרים כיהודים וגם את חלק מבני זוגם. בלעדיה לא הייתי מצליחה להגיע אליהם. תודה מיוחדת לד"ר מרינה צדקין-תמיר, מרצה בכירה במכללה האקדמית רמת גן, שלא פעם האירה את עיני בנושאים עדינים.

24 דף הפייסבוק של 'לובי המיליון': ישראלים דוברי רוסית עושים שינוי, עמותה שנוסדה ב־2020 בהובלת אלקס ריף. הלובי מקיים מפגשים פוליטיים ואירועים חברתיים, ויוזם מחקרים שונים הקשורים לדוברי רוסית בישראל. במלחמת אוקראינה, לובי המיליון תומך בבירור באוקראינה אך פועל למען כל המהגרים/העולים מאוקראינה ומרוסיה. דף הפייסבוק הרוסים על הרוסים נוצר ב־2021 בהובלת מרינה קיגל, עיתונאית ואשת תקשורת. דף הפייסבוק רוסיות בלי חוש הומר וחבריהן נוצר ב־2014 בהובלת לנה רוסובסקי, עיתונאית ופעילה חברתית פמיניסטית.

שידעה כיצד להגיע אליהם. בשיטה של 'כדור שלג' הגעתי גם אני לכמה מרואיינות.²⁵ לנשים שהסכימו להתראיין היה הרבה מן המשותף: כולן היו בשנות השלושים המאוחרות לחייהן, וכך גם בעליהן. רובן באו לישראל מערים באוקראינה, ומיעוטן מערים ברוסיה. הן הגיעו ארצה כשהיו צעירות, לרוב בגילאי 7-9, וכיום רובן גרות בערי המרכז: פתח תקווה, אשדוד, רמת השרון ותל אביב. מרואיינת אחת גרה בפרדס חנה, אחת בצפון, אחת מעבר לקו הירוק ועוד אחת גרה עם בעלה בלונדון. כולן, פרט לאחת, אקדמאיות, בעלות תוארי ב"א עד דוקטורט. כולן עובדות במקצועות הנחשבים ליוקרתיים ומשתייכות למעמד הבינוני והבינוני גבוה: אחת מגייסת כספים לעמותה מוכרת; אחרת יועצת השקעות; שתיים הן היי-טקסטיות ושתיים עורכות דין. אחת היא וטרינרית; אחת עובדת סוציאלית, אחת פסיכולוגית ואחת אופטומטריסטית. לגבי בעליהן, חלקם יוצאי ברית המועצות וחלקם צברים אשכנזים, חלקם 'יהודים כשרים' וחלקם לא. הם כולם בשנות השלושים המאוחרות שלהם וכולם עובדים: בפיננסים, בהייטק, בעריכת דין, בניהול דפוס ויש גם בעל מסעדה. לרובם, חמישה זוגות, יש שני ילדים; לשני זוגות יש ילד אחד; לזוג אחד יש שלושה ילדים ולשני זוגות אין ילדים. הם רואיינו בזום על בסיס ראיון מובנה, כלומר על בסיס ראיון המורכב ממספר מוגבל של שאלות זהות שהוכנו מבעוד מועד, כדי שאפשר יהיה להשוות בין המרואיינים. כך קיבלתי מידע נוסף, מזווית אישית ובקול ייחודי. הראיון התחיל בשאלה כללית: תוכלי/ו לספר על הזוגיות ועל חיי המשפחה שלך/ם? בהמשך נשאלו כמה שאלות יותר ממוקדות בנושאים שיובחרו בהמשך, כמו 'ברית הזוגיות', בדיקות דנ"א או 'נישואי יוטה'. ניתוח הראיונות נעשה כחלק מהגישה הפנומנולוגית, שמטרתה להבין את החוויה האישית של פרטים מנקודת מבטם ואת המניעים להתנהגותם.

א. תנאים של הדרה: שלילת האזרחות הזוגית של היהודים הלא-הלכתיים

בחלק זה אתיחס למנגנונים האסטרטגיים הבאים: בירור יהדות ובדיקות דנ"א; תהליך גיור מחמיר וחוק ברית הזוגיות לחסרי דת, תש"ע-2010, שהתגבשו משנות התשעים כמנגנונים המונעים את אזרחותם הזוגית של ה'אחרים' ומבנים אותם בשיח הציבורי כלא-יהודים.

בירור יהדות

בין החוקים, הפרקטיקות והנהלים האסטרטגיים המדירים את יוצאי ברית המועצות מהנתיב המרכזי לנישואין בישראל, דהיינו מהרבנות, אפשר להצביע על נוהל בשם **בירור יהדות**.²⁶

25 הקושי להגיע למרואיינות ולמרואיינים העיד על חוסר רצון לדבר על נושא כואב, ועל חשש מחשיפה עצמית. המרואיינים מופיעים כאן בשמות בדויים. כל הראיונות קיבלו אישור מוועדת האתיקה של המכללה האקדמית רמת גן.

26 אלון שלו, אלעד קפלן ושוקי פרידמן, **בירור יהדות בישראל**, ירושלים 2019 (להלן: שלו ואח', **בירור**

הוא התגבש בשנות התשעים המאוחרות,²⁷ אך הפך ב־2010 לנוהל המוכר לנו היום. הוא אמור להתייחס לכל אדם לפני שניתנים לו שירותי דת התלויים ביהדותו: נישואין וגירושין, רישום ילדים וקבורה, אך בפועל הוא מיועד לכל יוצאי ברית המועצות לשעבר. על כן, כפי שטענה בפני מיכאלה לוי־שמיר, 'נוהל זה הופך אותנו, את כולנו ל'ספק יהודים'.'²⁸ בין היתר, נדרשים לבירור יהדות יהודים שנרשמו לנישואין בישראל ואין בידם תעודת נישואין מקהילה המוכרת על ידי הרבנות. בירור היהדות מתבצע בעזרת חוקר מומחה הכפוף להנהלת בתי הדין הרבניים, והמלצתו קובעת אם בני זוג יוכלו להתחתן כדת משה וישראל. יש סיבות רבות לגישה חשדנית זו: ראשית, במשטר הקומוניסטי שממנו באו ה'אחרים' לא הייתה קהילה יהודית דתית מוכרת: היהדות נחשבה ללאום או תרבות, לא לדת, וכל מוסד דתי רשמי נמחק כחלק מהמדיניות נגד כל דת. היו נישואים מעורבים רבים, והיו גם מצבים שבהם האם, הסבתא או הסבתא־רבה של המבקש/ת להינשא אומצה בילדותה, ללא הליך הלכתי תקין. בכאוס ששרר בשנות התשעים במדינות ברית המועצות לשעבר, ייתכן גם שמסמכים זויפו תמורת שוחד.²⁹ התעודות הנדרשות לאישור יהדות מבטאות הנחות יסוד אלה: לפגישה עם מברר היהדות יש להביא כל מסמך מהעבר המציין יהדות, כמו תעודת לידה מקורית של הפונה (של האם או הסבתא); תעודת נישואין של ההורים או של הסבים מצד האם, או כתובה של ההורים; תעודות נוספות, כמו פנקס חבר במפלגה הקומוניסטית; תצלומים משפחתיים בעלי סמנים יהודים (תצלומי האם והסבתא מצד האם, תצלומים מברית מילה, של הנחת תפילין בבר מצווה בבית הכנסת, ואף תצלומים של קברים משפחתיים שעליהם סמלים יהודיים). מומלץ גם לבוא לפגישה עם האם או הסבתא מצד האם, כדי שאפשר יהיה לשוחח עמן. מנתונים שהוצגו בכנסת ב־2018 עולה כי בשנים 2010–2017 נפתחו בבתי הדין הרבניים בארץ, בממוצע, 4,268 תיקי אישור יהדות בשנה.³⁰ כ־85% מהפניות הסתיימו במתן האישור המבוקש, ורק 5% מהן נדחו.³¹ ואולם, לא כל הליכי הבירור מגיעים להכרעה. כך למשל, בשנים 2010–2015 הסתיימו כ־10% מהתיקים ללא הכרעה ברורה של הדיינים, ובני הזוג הצטרפו לרשימה הארוכה של 'טעוני

יהדות).

27 בשנים אלה, תחת לחצם של הפלג השמרני בציונות הדתית־לאומית ושל העולם החרדי, אמצה הרבנות מדיניות נוקשה ומקרב־פחות בהשוואה לזו שהייתה נהוגה עד אז.

28 הראיון התקיים איתי, פנים אל פנים, 7.8.2022.

29 גלילי וברונפמן, **המיליון ששינה**; Larissa Fialkova and Maria Yelenevskaya, *Ex-Soviets in Israel: From Personal Narratives to a Group Portrait*, Detroit 2007; איילה קיסר־שוגרמן, 'העלמת המוצא האתני־לאומי בשיח הזהות של צעירים ישראלים דוברי רוסית ממוצא יהודי מעורב', בתוך: תניא ציון ואופיר עבו (עורכים), **העולם היהודי – מבטים מישראל: דימויים, ייצוגים וגבולות**, קריית שדה בוקר 2020, עמ' 255–282 (להלן: קיסר־שוגרמן, העלמת המוצא).

30 נורית יכימוביץ־כהן, **רשימת טעוני בירור יהדות: חומר רקע לדין בוועדת העלייה, הקליטה והתפוצות – מסמך עדכון**, ירושלים 2018 (להלן: יכימוביץ־כהן, טעוני בירור).

31 שלו ואח', **בירור יהדות**, עמ' 19.

בירור' ו'מעוכבי חיתון', שאינם יכולים להינשא ברבנות.³² משנת 2017, אחד מ'הפתרונות' המוצעים לאישור יהדות במקרים כאלה היא בדיקת דנ"א למציאת 'הגן היהודי', אם כי היא אינה מעוגנת בחוק.³³

לסוגיה זו יש השלכות רבות: מבחינת כלל החברה, וכפי שטוענים חלק מהרבנים האורתודוקסים,³⁴ הנהלים הקיימים מרחיקים את כלל המהגרים/עולים מברית המועצות לשעבר מהדת היהודית האורתודוקסית, במקום לקרבם אליה. בנוסף, הם מציינים, יש דרכים הלכתיות אחרות לקביעת יהדותו של אדם. שלו ושותפיו, למשל, מזכירים כי 'רבים מפוסקי זמננו – בכללם הרב עובדיה יוסף והרב משה מרדכי פרבשטין – פסקו שלעולי ברית המועצות לשעבר יש חזקת יהדות וכמעט שאין עוררין על כך'.³⁵ זאת ועוד: יעילותן של בדיקות הדנ"א למציאת הגן היהודי מוטלת בספק, ובנוסף, הן מתאימות רק ליהודים אשכנזים ורק ל-40% מהם, כך שלא רק שהן משנות את מהות היהדות והופכת אותה לגזע, אלא שמראש הן אינן יכולות לפתור את הבעיה.³⁶ מבחינת רוב יוצאי ברית המועצות, שיש להם אב או סב יהודיים והנושאים שם יהודי מובהק וזיכרון משפחתי שקושר אותם לשירים, מאכלים, חגים וטקסים יהודיים, וגם לשואה ולחוויות אנטישמיות בארץ מוצאם – מבחינתם תהליך בירור היהדות הוא מעין רעידת אדמה נפשית המלווה בעלבון עמוק מהחדירה לפרטיותם ומהזלזול בזהותם היהודית, בנוסף לבורות בהיסטוריה שלהם.³⁷ לא פחות כואב, מעליב ומכעיס הוא הנוהל שפיתחו בתי הדין הרבניים, המאפשר להם לפתוח בהליכי בירור יהדות של צדדים שלישיים ללא ידיעתם, ועל ידי כך להכניס אותם ל'רשימות שחורות'³⁸ ואף לשנות את סעיף הדת שלהם במרשם האוכלוסין. ב-2017 הוגשה אמנם עתירה לבג"ץ בנושא, שהתקבלה ב-2021 בפסק דין שבו צוין כי 'לא ניתן יהיה לכפות על אדם לעבור הליך בירור יהדות בניגוד לרצונו או להוסיף את שמו לאותן "רשימות שחורות"'³⁹ – אך למרות זאת, אזהרותיה של עמותת עתים למי שעובר בירור

32 "מעוכבי חיתון": אסורה לבעלה ולבועלה, בירור יוחסין, גרושה לכהן, חלל, חללה, טעוני בירור נטען, חזרה יחד, לא יהודים, ממזרים, ספק ממזרים, ספק מקודשת, נשוי או נשואה, ספק נשוי, עיכוב זמני ואיסורים שונים'. כימוביץ'-כהן, **טעוני בירור**, עמ' 4.

33 Nurit Kirsh and Yael Hashiloni-Dolev, 'MtDNA Tests as a Vehicle for Jewish Recognition of Former Soviet Union Israeli Citizens: Religious and Political Debate', *Bio Societies*, Vol. 17, No. 3 (2022), pp. 461-484 (להלן: קירש והשילוני-דולב, בדיקות דנ"א).

34 שלו ואח', **בירור יהדות**.

35 שם, עמ' 28.

36 שם; קירש והשילוני-דולב, **בדיקות דנ"א**.

37 טל יעקובי, שמחה גתהון וענת רימון-אור, 'התמודדותם של עולי חבר העמים עם ההליך לבירור היהדות', **הגירה**, 11 (2021), עמ' 56-76.

38 Julia Lerner, "Mixed Jew-It's Like Being Half Pregnant": Russian-Jewish Mixedness in the Bureaucratic Encounter with the Jewish State', *Journal of Israeli History*, Vol. 36, No. 2 (2017), pp. 271-289 (להלן: לרנר, מפגש בירוקרטי).

39 קובי נחשוני, 'הרבנות נכנעה בבג"ץ: לא תערוך חקירות יהדות לאזרחים בלי ידיעתם', *Ynet*, 22.7.2021.

יהדות בבתי הדין הרבניים מעלות חשש שגם היום מתקיימים הליכים כאלה בעניין צדדים שלישיים, וגם היום מתקיימות בדיקות דנ"א.⁴⁰ לגבי יהודים לא־הלכתיים, כל הנאמר לעיל מועצם ויוצר הרגשה של דחיקה לשוליים ושל חוסר סיכוי להתקבל לחיק היהדות, כלומר לממש את אזרחותם הזוגית בארצם, להם ולילדיהם. סיכמה זאת תרזה, בת 36, גייסת כספים המגדירה את עצמה כמסורתית והחיה מעבר לקו הירוק: 'זה שלא יכולנו להתחתן בארץ זה ביזיון. הרבנות מרחיקה אותנו מהדת'.

גיור לחומרה

מתברר כי הליך הגיור הממלכתי בישראל הוא גורם מרכזי בדרך לשלילת האזרחות הזוגית מיהודים לא־הלכתיים ומילדיהם. לכאורה יש בטענה זו סתירה מובנית, כי תקנות וחוקי גיור קיימים כדי להבטיח את הצטרפותם של המהגרים/עולים לעם היהודי ובכך לאפשר להם ולילדיהם להתחתן, על בסיס של אקט דתי, עם 'יהודים כשרים' ולממש את אזרחותם הזוגית. ואולם, כפי שאראה, הליך הגיור מרחיק את אלה שהוא אמור לקרב.⁴¹ גירום של יוצאי ברית המועצות שאינם יהודים הלכתיים הפך בשנות התשעים ל'משימה לאומית'.⁴² מול המספר הגדל של 'נישואים מעורבים' ביקשו קברניטי המדינה למצוא פתרון שיתאים למסדר הדתי האורתודוקסי, במטרה ליצור לכידות קולקטיבית המבוססת על קריטריונים דתיים. לשם כך הוקם ב־1995 מערך הגיור הממלכתי, שהמשיך בהיבטים רבים את המערך שהקים הרב גורן בשנות השמונים. ההבדל המרכזי ביניהם קשור לגישה לגיור: זו של הרב גורן הייתה מקרבת יותר, ולא החמירה בנושא קיום מצוות אחרי הגיור;⁴³ זו של ממשכיו הייתה מחמירה בעניין זה, וההחמרה שיקפה למעשה את עליית כוחם של גורמים שמרנים בציונות הדתית ושל העולם החרדי. היות שסוגיית הגיור לא באה על פתרונה הוקם ב־1999, על סמך המלצות וועדת נאמן, המכון המשותף ללימודי יהדות, שבו יושבים גם נציגי היהדות הקונסרבטיבית והרפורמית. שמו של המכון כיום הוא נתיב – המרכז הלאומי לזהות וגיור, וכמו אז הוא משמש כמסגרת ממלכתית להכשרת המועמדים לפני גירום. ב־2001 הוקמה גם מערכת גיור צבאית המאפשרת לחיילים להתגייר במהלך

40 עיתים, בירור יהדות (נדלה ב־23.10.2022).

41 פישר, **אתגר הגיור**; ידידיה שטרן, 'גיור ישראלי – מה מונח על הכף?' בתוך: הנ"ל ונתנאל פישר, **גיור ישראלי**, עמ' 21–34 (להלן: שטרן, מה מונח על הכף?); נתנאל פישר, 'הגיור בישראל מהקמת המדינה ועד לשנות האלפיים: מדיניות, פוליטיקה ואידאולוגיה', שם, עמ' 120–153 (להלן: פישר, הגיור בישראל); Daphna Hacker, 'Inter-Religious Marriages in Israel: Gendered Implications for Conversion, Children, and Citizenship', *Israel Studies*, Vol. 14, No. 2 (2009), pp. 178–197

42 Michal Kravel-Tovi, "'National Mission': Biopolitics, Non-Jewish Immigration and Jewish Conversion Policy in Contemporary Israel', *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 35, No. 4 (2012), pp. 737–756

43 בגלל גישתם המחמירה הוציא הרב גורן את הגיור מבתי הדין הרגילים והעביר את משימת הגיור לבתי דין מיוחדים – אם כי המועמדים יכלו ויכולים גם היום להתגייר בבתי הדין הרבניים האזוריים שאינם עוסקים רק בגיור.

שירותם בצה"ל, כשמרכז נתיב מופקד גם על תוכנית גיור זו. הלימודים במסגרות אלה, בהיותן גופים ממלכתיים, ניתנים ללא תשלום, ותהליך הגיור עצמו מבוסס על שלושה יסודות מרכזיים: ברית מילה, טבילה במקווה וקבלת מצוות התורה – דהיינו ניהול אורח חיים דתי.⁴⁴ עם זאת, מידת קיום המצוות ושמירת אורח חיים דתי אחרי הגיור הם עד היום מוקדיו של מאבק מתמשך, שהחל בתקופת מנהיגותו של הרב גורן, בין חלקים רחבים בציונות הדתית לבין ההנהגה החרדית.

נכון להיום, רק מעטים מ'האחרים' מתגיירים בבתי דין רבניים. מתוך כ-400,000 'אחרים' (2016), התגיירו מאז 1996 רק 27,861 אנשים, מתוכם 9,535 בצבא. כך גם בין המרואיינים במחקר זה, כשהיחידה שהתגיירה היא סופיה שהגיעה לארץ ב-2000. כיום היא עורכת דין, אם לשלושה ילדים וגרה במרכז עם בעלה, ישראלי דובר רוסית ועם הוריה. בצבא, הגיור שלה היה קל ומעניין, 'אך לא אחזור בתשובה – אני חילונית'.

ככלל, מספר המתגיירים אינו עולה על 2,000 בשנה, כשאחוז הנשים המתגיירות במערכת האזרחית והצבאית עומד על כ-80% מסך זה.⁴⁵ מדובר בשיעור נמוך שאינו מצליח להרביק את קצב הילודה של יוצאי ברית המועצות ואת היקף ההגירה/עלייה השנתית.⁴⁶ מספר המתגיירים אף ירד בשנים האחרונות ל-1,563 ב-2019 ול-1,135 ב-2020.⁴⁷ לשאלה מה מסביר מצב זה יש כמה תשובות. הראשונה היא העובדה שחלק גדול מהמהגרים/עולים מגדירים את עצמם כיהודים, ולרובם היו סבא או אב יהודיים, כך שבילדותם הם ניהלנו חיים יהודיים בחיק משפחתם, במשמעות התרבותית-לאומית שאפיינה את יהדות ברית המועצות במשך עשורים. גם בארצות מוצאם הם נתפשו כיהודים, ולעיתים סבלו מאנטישמיות. שם נקבעה זהותם היהודית על פי האב. בנוסף, הם אינם מקבלים את העובדה שהם שונים מרוב הישראלים היהודים שאינם שומרי מצוות. מבחינתם, זהות יהודית היא קודם כל לאומית, אולי מסורתית, אך לא דתית.⁴⁸ היטיבה לבטא זאת יאנה, בת לאב יהודי שעלתה מאוקראינה בגיל 15, הייטקיסטית החיה היום בלונדון: 'אנחנו חילונים גמורים. לא רציתי גיור ודת'. סיבה אחרת לסירוב לגיור אורתודוקסי קשורה לעובדה שהתהליך עצמו מייגע, ובין היתר הוא דורש השתתפות בכ-400 שעות לימוד בתוך עשרה חודשים. בנוסף, לעיתים הוא נתפס

44 לצד המערכות הללו אפשר להתגייר בארץ גם בבתי דין פרטיים לגיור – של חרדים, של רפורמים וקונסרבטיבים, ושל רבנים מהציונות הדתית-לאומית ('גיור כהלכה', חלק מעמותת עתים). מאז 2002 מוכרים גיורים אלה במשרד הפנים, וכל המתגיירים נרשמים כיהודים בסעיפי הדת והלאום במרשם האוכלוסין. אך פרט לרישום במסגרות חרדיות, רישום זה אינו מוכר ברבנות לצורכי נישואין.

45 פישר, אתגר הגיור, עמ' 51.

46 הנ"ל, הגיור בישראל, עמ' 141-142.

47 מספרים אלה כוללים גיורים בצבא: 'האם כיום מתגיירים מדי שנה רק כ-1,500 איש?', גלובס, 26.1.2022.

48 פישר, אתגר הגיור; לרנר, מפגש בירוקרטי; שטרן, מה מונח על הכף?; דבורה אברמזון-ברוש, אינה אורלי ספוז'ניקוב ודגנית לוי, המלצות להסרת חסמים מערכתיים עבור ישראלים דוברי רוסית: גיור, ייצוג בשירות הציבורי ומיצוי זכויות לקשישים, ירושלים 2021, עמ' 17-31 (להלן: אברמזון-ברוש ואח', הסרת חסמים).

כמשפיל, לא רק בגלל השאלות המביכות המוצגות למועמדים לגיור אלא בגלל הבורות שמפגינים המעורבים בתהליך. כך מעידה מרינה, בת לאב יהודי ובעלת תואר ד"ר הגרה בצפון: 'למדתי בבית ספר רפורמי בחיפה [...] בצבא, קיבלתי זימון לתהליך גיור [...]'.⁴⁹ מולי עמדה מורה חילת שלא ידעה כלום ורצתה ללמד אותי על יהדות, על ישראליות [...] אחרי החוויה הזו, מאז, אני לא מוכנה לחשוב על גיור [...] זו הייתה השפלה נוראית'. סיבה נוספת לסירוב היא העובדה שאם בדרך כלל מצליחים כ־80% מהמתגיירים להתגייר כבר בדיון הראשון בבית הדין הרבני, רק 50% מיוצאי מברית המועצות לשעבר מצליחים בכך, כי הם נדחים לדיון שני ושלישי.⁵⁰ אין פלא, אם כך, שרבים מהם שניסו להתגייר הפסיקו את ההליך, בעוד שהאחרים, הרוב המכריע, אפילו אינם מנסים: תחושתם העמוקה היא כי הממסד הרבני אינו רוצה בהם, וכי אין טעם להתחיל בכלל בתהליך.

ולבסוף, סיבה נוספת לחוסר הרצון בגיור אורתודוקסי קשורה לעובדה שאפשר לבטל גיור בנימוק ש'גיור ללא קבלת מצוות אינו גיור'. במילים אחרות, מי שהשלימו גיור מטעם המדינה אינם יכולים להיות בטוחים שגיורם לא יוטל בספק. למעשה, יש מקרים שבהם בתי דין בדקו את הבטחתם של גרים לקיים אורח חיים דתי, וכשלא באו על סיפוקם הצהירו על הגיור כבטל מלכתחילה, כאילו לא בוצע מעולם. לגבי המתגירות, השלכות הדבר היו שגם ילדיהן הפכו בבת אחת ללא־יהודים. אי הוודאות מתחזקת כשפורצים בגלוי מאבקים בין המחמירים למקרים. למשל, החלטתו ב־2008 של בית הדין הרבני הגדול לפסול את אלפי הגיורים שנערכו במסגרת מערך הגיור הממלכתי בראשותו של הרב דרוקמן. הפסילה בוטלה אמנם,⁵¹ אך האיום נותר והגביר את חוסר הרצון של ה'אחרים' להתגייר בגיור מוסדי. יש להניח שהוויכוח החרף בזמן 'ממשלת השינוי' סביב הצעתו של השר לשירותי דת, מתן כהנא, להעביר סמכויות גיור לרבני ערים הנחשבים למקורבים, רק חיזק את אי האמון בגיור המוסדי.

חוק ברית הזוגיות לחסרי דת, תש"ע-2010

לאחר שנים של דיונים, נחקק ב־2010 חוק ברית הזוגיות לחסרי דת, המאפשר לזוגות שבהם שני בני הזוג חסרי דת להירשם במרשם זוגיות במשרד המשפטים. הרישום מקנה זכויות

49 הזמנה לכנס הסברה לקורס גיור צה"לי שעורך מרכז נתיב. המרואיינת מדברת על שירותה הצבאי בתחילת שנות ה־2000. שנים מאוחר יותר, ב־4.6.2017, בעקבות עתירה בנושא, הודיע הצבא כי חובת ההשתתפות בכנסים אלה בוטלה, אך החיילים נדרשו עדיין להתייצב בהם. ב־11.6.2018, אחרי דיון בבג"ץ שבו מתח בית המשפט ביקורת על כך, הודיע הצבא כי לא יכפה על החיילים להתייצב בכנס. עוד נמסר כי הוא יבחן מתכונת אחרת להצגת האפשרות של גיור במסגרתו, תוך שמירה על פרטיותם של המוזמנים, אך נראה שה'עידוד' לגיור בצבא לא פסק. חסין, שידול חיילים לא יהודים להתגייר, האגודה לזכויות האזרח, 11.6.2018.

50 פישר, הגיור בישראל, עמ' 149.

51 יאיר אטינגר, 'בג"ץ בעד דרוקמן: אלפי הגיורים עליהם חתם – חוקיים', הארץ, 26.4.2012; פישר, אטגר הגיור, עמ' 80–85.

זהות לאלה של בני זוג נשואים. למרות שלשון החוק חלה על 'חסרי דת', דהיינו מי שאינם שייכים לקהילה דתית מוכרת בישראל, בפועל הוא מיועד ליוצאי ברית המועצות.⁵² החוק מפרט את ההליך הנדרש: בני זוג הרוצים לבוא בברית הזוגיות צריכים להגיש בקשה לרשם הזוגיות. לאחר שנקבע כי שניהם אינם משתייכים לעדה דתית מוכרת בישראל, מועבר העתק מהבקשה לראשי בתי הדין של העדות המוכרות, דהיינו בפועל לבתי דין רבניים, כדי לאשר סופית שבני הזוג אינם יהודים. כך התחתנו סוניה ובעלה, שניהם נולדו לאב יהודי, הייטקיסטים מהמרכז. סוניה ראתה בכך חוויה חיובית: בגלל שאנחנו לא יהודים לפי הרבנות וגם חילונים, חשבנו לנסוע לפראג – ואחר כך חתונה רפורמית. אז שמענו מחברה שיש ברית זוגיות – טקס אזרחי. לפני זה לא שמענו על זה. אנשים לא מכירים'. היא מציינת כי בהמשך, לא היו בעיות להירשם רשמית כבני זוג בברית הזוגיות, ומציינת כי בטקס הפרטי שהם עשו עם ארגון הוויה,⁵³ הם שילבו מוטיבים יהודיים ופרובוסלביים. היא מוסיפה כי הטקס הרשמי, שנעשה בארץ, חסך להם כסף רב. למרות זאת, בין 2010 ל-2022, רק 147 זוגות מיסדו את הקשר ביניהם באמצעות ברית הזוגיות.⁵⁴ בפועל, חוק זה אינו יכול להביא לפתרון סוגיית הנישואין בקרב ה'אחרים', היות שבמסגרתו נדרש ששני בני הזוג יהיו ללא סיווג דתי – וההסתברות לכך נמוכה. למעשה, מבחינה סטטיסטית רק כמה מאות יהודים לא־הלכתיים אמורים להתחתן כל שנה בינם לבין עצמם. בנוסף, כפי שטענה סוניה, חוק זה לא מוכר בציבור יוצאי ברית המועצות.⁵⁵ עם זאת, קשה להתכחש לכך שמעשית, ה'אחרים' מתעלמים מהחוק ומתחתנים בחו"ל. כך, מספר החתונות בין 'אחר' ל'אחרת' בחו"ל הלך וגדל עם השנים. ב־2011 הוא היה 476; ב־2016 הוא הגיע ל־995 וב־2019, לפני הקורונה שעצרה את הנישואין בחו"ל, הוא היה 769, כלומר שאחוז חסרי הדת המתחתנים ביניהם בחו"ל הוא 10%-12% מכלל הנישואים בחו"ל.⁵⁶ נראה שהסיבה העמוקה לבחירה זו היא החשש מצידם להתקרב לרבנות, היות שהתקרבות זו עלולה לפתוח תהליך שעליו לא תהיה להם שליטה, כמתואר לעיל. לכך מתלווה תחושת עלבון ודחיקה לשוליים, היות שחוק ברית הזוגיות מאפשר ל'אחרים' להתחתן רק בינם לבין עצמם, ולא כחלק מהכלל. כפי שמסכמת קטיה, בת לאב יהודי, עורכת דין שהגיעה לישראל ממוסקבה בגיל שמונה וכיום היא בת 39 וחייה במרכז, שהייתה בין היחידים שהכירו את החוק: 'אני צריכה ללכת לבית דין הרבני להוכיח שאני לא יהודייה? [...] צריך להיות במצב מאוד ספציפי כדי לעשות את זה'.

52 Sylvie Fogiel-Bijaoui, 'The Spousal Covenant (Brit Hazugit), or the Covenant with the Status Quo', *Israel Studies Review*, Vol. 28, No. 2 (2013), pp. 210-227

53 בהוויה טקס החתונה מעוצב על ידי הזוג בהנחיית עורך טקסים מיומן.

54 משרד המשפטים, יחידת המרות דת, העדות הנוצריות ומרשם ברית הזוגיות, נתונים של מרשם ברית הזוגיות משנת 2010 עד יולי 2022.

55 בין המרואיינים רק מעט מאוד ידעו שקיים חוק כזה, כולל עורכי הדין שביניהם.

56 הל"מ, נישואין בחו"ל, לפי קבוצת אוכלוסייה של כל אחד מבני הזוג ושנת נישואין, 2000-2020, לוח 2, ירושלים 2022.

בשלב זה ראוי להתייחס לאלטרנטיבות המאפשרות, בכל זאת, ל'אחרים' לממש, עד גבול מסוים, את אזרחותם הזוגית.

ב. תנאים של חיבה: כינונה של אזרחות זוגית

כפי שצוין, לרוב מהגרים אינם פסיכיים: בכל מצב הם מנסים ליצור תנאים מתאימים כדי לשלוט בגורלם ולעצב את אזרחותם הזוגית. תקוותם היא שלא הם ולא ילדיהם יהפכו ל'אזרחים סוג ב' בארצם החדשה.⁵⁷ גישה זו מאפיינת גם את היהודים הלא־הלכתיים בארץ. בחלק זה אטען כי ה'גיר' הסוציולוגי' המאפיין אותם,⁵⁸ קרי השתלבותם האזרחית בחברה הישראלית, מאפשר להם לאמץ ולחזק 'דרכים עוקפות רבנות' שכבר קיימות, ובכך לבסס בפועל, עד גבול מסוים, את אזרחותם הזוגית וחייהם המשפחתיים. אצביע גם על העובדה שבשנים אחרונות, בני הדור וחצי משמיעים את קולם במרחב הציבורי כ'ישראלים דוברי רוסית', גם בסוגיה זו.

'גיר' סוציולוגי' כמימוש האזרחות הישראלית

כהן הגדיר את הגיר הסוציולוגי כהצטרפות בפועל לקולקטיב היהודי־ישראלי, ללא גיר דתי. במסגרת תהליך זה מאמצים היהודים הלא־הלכתיים דפוסי התנהגות הדומים לאלה של חלק נכבד מהיהודים בישראל. התהליך מתרחש מעצם החיים בארץ והוא קשור, בין היתר, לשליטה בשפה העברית, ללימודים במערכת החינוך הישראלית, לשירות בצה"ל, לחברים שנרכשים במסגרות אלה ואחרות, וגם לקיום טקסים וחגים שפעם לא הכירו או הכירו אחרת. השירות הצבאי מהווה שלב מרכזי בתהליך: היום כמו אז, בעיניהם של יוצאי ברית המועצות, השירות הצבאי הוא כרטיס הכניסה לחברה בדרך לשוויון אזרחי – נקודת מפנה בגיבוש זהותם והשתייכותם לקולקטיב היהודי בישראל. מבחינתם, הצבא מאפשר להם מפגש מעמיק עם השפה, ההווה והתרבות הישראלית, והוא מסגרת שבה נרכשת הסולידריות בין קבוצות שונות בחברה. כמו כן, לעיתים הצבא מהווה מסלול של מוביליות חברתית דרך הרשתות החברתיות הנוצרות בו והקורסים השונים הנלמדים במסגרתו, כמו קורסי הכנה לעבודה בהייטק.⁵⁹ גישה זו מאפיינת גם את מרואייני המחקר. בעיניהם – כולם שירתו בצה"ל – הצבא הוא מסלול לאזרחות שוויונית (יותר). יבגני, בן לאב יהודי, הייטקיסט ממרכז הארץ שעלה מרוסיה בגיל חמש, ציין שכלל הוא מושפע יותר מהמורשת הסובייטית מאשר מהמורשת הישראלית, אך גם הדגיש: 'עשיתי צבא, משלם מיסים [...] אני אזרח רגיל'. גם לודמילה, פסיכולוגית מהמרכז שהגיעה לארץ מסיביר בגיל שבע כנינה של יהודי ('סבא של אמא שלי היה יהודי') וכזכאית שבות ונשואה ליהודי לא־הלכתי, ביקשה

57 ראו לעיל הערה 8.

58 כהן, יהודים לא יהודים.

59 גלילי וברונפמן, המיליון ששינה, עמ' 178; דולברג ועמית, השתלבות וזהות; הישראלי, מאליטה תרבותית.

לשרת בצבא ובעקבות זאת גם קיבלה אזרחות ישראלית.⁶⁰ היא מסבירה: 'אני חושבת שצבא זה חשוב [...] זו חוויה כיפית, מלמדת, מאתגרת, מבגרת'. נראה, אם כן, כי גישתם של ה'אחרים' היא שהם עברו את המבחן העליון של האזרחות הישראלית, הצבא, ועל כן מגיעות להם זכויות אזרח שוות.

כינון האזרחות הזוגית: דרכים עוקפות רבנות

לאורך השנים התפתחו בארץ 'דרכים עוקפות' המאפשרות למנועי חיתון למיניהם ולאזרחים שאינם רוצים בנישואין דתיים-ממסדיים לממש את אזרחותם הזוגית כחלק מהנורמה. שתי הדרכים העוקפות, המוכרות על ידי המדינה, הן קוהביטציה (ידועים בציבור) ונישואי חו"ל. מתקופת הקורונה התווספו לכך גם נישואין און ליין, קרי נישואי יוטה.

קוהביטציה / ידועים בציבור

קוהביטציה (זוגיות) מתקיימת כשבני זוג שאינם נשואים זה לזה חיים במגורים משותפים. בדרך כלל, בני זוג כאלה יחשבו כידועים בציבור על פי הדין בישראל. בשנת 2018 היו כ-5% מהזוגות בישראל, דהיינו כ-98,000 זוגות, של בני זוג שחיו ביחד ללא נישואין, כולל זוגות חד-מיניים.⁶¹ הסיבות לקוהביטציה מגוונות: חלק בוחר בה מתוך אידיאולוגיה, כדי שלא לערב את מוסדות המדינה בחייו האישיים, על רקע אינדיווידואליזציה של מוסד המשפחה.⁶² לחלק נכבד של זוגרים, צעירים לרוב, זה הוא שלב ביניים לפני חתונה. בנוסף, הקוהביטציה מאפשרת לזוגות שאינם רשאים לכך על פי הדין הדתי לממש את אזרחותם הזוגית.⁶³ לכן, לא מפתיעה העובדה שהשיעור הגבוה ביותר של זוגרים לפי קבוצות אוכלוסייה נמצא בין 'האחרים' (טבלה 1).⁶⁴ קטיה, עורכת הדין שהייתה בין היחידים שהכירו את ברית הזוגיות, היא גם היחידה מהמראיינים החיה בזוגיות, אחרי שהחתנה בחתונה רפורמית. היא מסבירה זאת בפחד שלה מכל קשר עם הרבנות: 'קבלנו אשרה ב-1991. הבדיקה לא הייתה מעמיקה. אמא שלי לא יהודייה. אני מופיעה בתעודת הזהות כיהודייה. אם הייתי הולכת לרבנות,

60 נוהל הטיפול במתן מעמד לנין של יהודי, 26.12.2013, רשות האוכלוסין וההגירה. חוק השבות קובע זכאות לקבלת אשרת עולה ואזרחות ישראלית ליהודי, לילד של יהודי ולנכד של יהודי, ולבני זוגם. נין של יהודי (דור רביעי) אינו זכאי לא למעמד עולה ולא לאזרחות ישראלית. עם זאת, כשנכד של יהודי עולה לישראל מכוח חוק השבות עם ילדו הקטין (נין של יהודי), משרד הפנים מעניק אפשרות להסדיר את מעמדו החוקי של הקטין בישראל, כדי לשמור על שלמות המשפחה.

61 כן, הורוביץ והלפרין קדרי, נשים ומשפחה, עמ' 51.

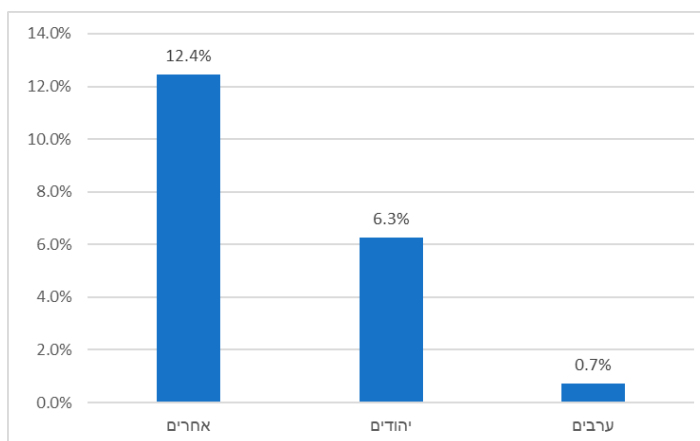
62 פוגלביזאוי, האישי, הלאומי; רבקה הוז ואורלי בנימין, "ואז הייתי צריכה ללכת לרבנות": מיפוי זהויות חילוניות ומגדריות במשפחות ישראליות בקוהביטציה, סוציולוגיה ישראלית, 12, 2 (2011), עמ' 479-455; Ruth Katz, 'Effects of Migration, Ethnicity, and Religiosity on Cohabitation', *Journal of Comparative Family Studies*, Vol. 32, No. 4 (2001), pp. 587-599.

63 ליפשיץ, הידועים בציבור.

64 אריאל פינקלשטיין, אילה גולדברג ושלומית רביצקי טורפז, דו-שנתון דת ומדינה של המכון הישראלי לדמוקרטיה: 2022, ירושלים 2022 (להלן: פינקלשטיין ואח', דו-שנתון דת ומדינה).

הייתי צריכה לעבור תהליך של בירור יהדות כמו הרבה אנשים שאני מכירה. קטיה וכן זוגה רשומים כידועים בציבור בביטוח הלאומי. כפי שהיא מדגישה, הם עשו זאת מסיבות כלכליות, אחרי שנולדו להם שני ילדים – וטוב להם בצורת חיים זו.

טבלה מספר 1. אחוז הזוגות החיים במשותף ללא נישואין לפי קבוצות אוכלוסייה, 2017–2020

מקור: פינקלשטיין ואח', דו שנתון דת ומדינה, עמ' 52.

נישואי חו"ל

לאורך השנים נוצר גם מסלול נוסף – נישואי חו"ל, דתיים ואזרחיים, המוכרים בארץ בתנאי שהם נערכים על פי כללי אותה המדינה ומוכרים בה. בין היתר, ב־1963 קבע בג"ץ כי על משרד הפנים לרשום בני זוג שנישאו בחו"ל כנשואים, ומ־2006, הכרה זו חלה גם על זוגות חד־מיניים. על כן, בני זוג הנישואים בחו"ל ונרשמים במרשם האוכלוסין כנשואים, מוכרים כיום על ידי מוסדות המדינה לכל דבר ועניין – למעט בתי הדין הרתיים העשויים שלא להכיר בנישואים לעניינים דתיים.⁶⁵ מספר הזוגות הנרשמים כנשואים בישראל על סמך נישואי חו"ל יציב למדי ועומד על כ־6,500–7,500 זוגות בשנה (טבלה 2). גם אחוז היהודים ה'כשרים' הבוחרים להתחתן בחו"ל הוא יציב יחסית, בין 20% ל־25% מהנישואים בחו"ל (טבלה 2: קבוצת אוכלוסייה של החתן: יהודי / קבוצת אוכלוסייה של הכלה: יהודייה).⁶⁶

65 פינקלשטיין ואח', דו שנתון דת ומדינה, עמ' 33. אפשר להעריך אם הטקס אזרחי או דתי לפי המדינה שבה התקיים. חתונות הנערכות במדינות כמו קפריסין או צ'כיה, שאין בהן קהילה יהודית גדולה והן קרובות לישראל, הן בסבירות גבוהה לנישואים אזרחיים. לעומתן, בחתונות הנערכות בארצות בעלות קהילה יהודית דתית גדולה – ארצות הברית, קנדה, אנגליה וצרפת – קשה להעריך, וייתכן שהנישואין נערכו בטקס דתי.

66 מספר הנישואים באוכלוסייה היהודית הגיע ב־2010 ל־35,887, ב־2015 ל־39,111 וב־2019 ל־33,354.

במקביל עלה בהדרגה אחוז ה'אחרים' המתחתנים ביחד (טבלה 2: קבוצת האוכלוסייה של החתן: אחר / קבוצת האוכלוסייה של הכלה: אחרת), מכ-2% בשנת 2000 לכ-11% ב-2019 מכלל הנישאים בחו"ל.

קבוצת האוכלוסייה של החתן	קבוצת האוכלוסייה של הכלה				
	סך הכל	יהודייה	ערבייה	אחרת	לא ידוע
2000					
סך הכל	6,436	3,128	94	695	2,519
יהודי	3,870	1,573	5	365	1,927
ערבי	306	13	21	4	268
אחר	770	310	1	135	324
לא ידוע	1,490	1,232	67	191	
2010					
סך הכל	7,429	2,973	88	1,493	2,875
יהודי	4,289	1,400	2	839	2,048
ערבי	201	16	25	8	152
אחר	1,712	625	-	412	675
לא ידוע	1,227	932	61	234	
2019					
סך הכל	6,766	2,684	76	2,336	1,670
יהודי	4,046	1,594	13	1311	1128
ערבי	179	24	34	23	98
אחר	1,834	619	2	769	444
לא ידוע	707	447	27	233	

מקור: הלמ"ס, נישואין בחו"ל, לפי קבוצת אוכלוסייה של כל אחד מבני הזוג ושנת נישואין, 2000-2020, לוח 2, ירושלים 2022.

נתונים אלה מתכתבים עם הטיעון כי מספר קטן של זוגות של 'אחרים' בחר בברית הזוגיות – ונראה שהם מעדיפים נישואי חו"ל. כמו כן, במשך השנים עלה מספר הזוגות שבהם אחד מבני הזוג הוא יהודי והשני 'אחר': ב-2000 היו 365 זוגות שבהם החתן יהודי והכלה 'אחרת', ו-310 זוגות שבהם החתן 'אחר' והכלה יהודייה, דהיינו בסך הכל 675 זוגות. ב-2019 היו כבר 1,311 זוגות שבהם החתן יהודי והכלה 'אחרת', ו-619 זוגות שבהם החתן 'אחר' והכלה יהודייה, דהיינו 1,930 זוגות, (טבלה 2). נראה שמגמה זו משקפת, חלקית לפחות, את אחד מההיבטים של הגיור הסוציולוגי של היהודים הלא-הלכתיים, במיוחד אם לוקחים בחשבון

שאחת מהקטגוריות בטבלה שגדלה במידה רבה יחסית היא הקטגוריה של חתן יהודי וכלה 'אחרת', דהיינו כלה המוגדרת כלא־יהודייה. נראה, אם כן, שזוגות כאלה משקפים מצב שבו, מחד גיסא, הזהות היהודית הדתית־אורתודוקסית אינה תופסת מקום חשוב בתודעת החתן, ומאידך גיסא, הזהות הישראלית היא סימן ההיכר של ה'אחרת', לרוב עם זיקה ליהדות.⁶⁷ ככלל, הישראלים יוצאי ברית המועצות שנישאו בחו"ל ממהרים לדווח למשרד הפנים על נישואיהם כדי לקבל הכרה מהמדינה, אך גם בשל סיבות כלכליות, כמו למשל הטבות במשכנתה.⁶⁸ עם זאת, ההכרה החברתית מהווה גם היא מניע חשוב. לפי ננסי פרייזר, ההכרה החברתית (Recognition) מאפשרת לכל אחד להיות חבר מלא ושווה בחברה, בלי לוותר על זהותו העצמית.⁶⁹ לכן, גם למרואיינים, אחד מהמסלולים הקיימים, יחד עם נישואי חו"ל, הוא חתונה רפורמית (כשלפעמים קודם לה גיור רפורמי)⁷⁰ או אירוע עם המשפחה והחברים, לעיתים בפראג. המרואיינים גם ציינו את תמיכתה של המשפחה הקרובה, בדרך כלל חילונית או מסורתית, וגם (לרוב) של המשפחה המורחבת. חשוב להדגיש שכולם ציינו כי אין בעיה במשרד הפנים. בנוסף, חלק גם אמר כי הרישום במשרד הפנים מקל על הגירה אפשרית בעתיד, כפי שהסבירה מרינה: 'מסמך משפטי בינלאומי – כדי שנוכל לחיות גם בחו"ל. חשוב התקוף המשפטי – אם נהגר לאירופה'.

נישואי יוטה

החל מינואר 2020 התאפשר לזוגות בעולם ובישראל להתחתן בזום במסגרת החוקית לנישואין אזרחיים שיצרה מדינת יוטה בארה"ב – דהיינו בנישואי יוטה.⁷¹ עם התפרצות הקורונה עלה משמעותית מספר הזוגות הישראלים שבקשו להתחתן כך, היות שהם לא יכלו לנסוע לחו"ל. בין אותם זוגות היו גם כאלה שסירבו להתחתן ברבנות או שלא יכלו להתחתן בארץ. תחילה נרשמו נישואים אלה ברשות האוכלוסין, בהתאם לפסיקה העקבית של בית המשפט העליון ונוהלי רשות האוכלוסין עצמה. בהמשך התערב שר הפנים דאז, אריה דרעי, והורה להפסיק את הרישום. בפברואר 2022 כבר היו 500 זוגות שנשאו בנישואי יוטה. הסיבה לפופולריות שלהם היא קודם כל כלכלית, וכפי שטען סרגיי, בעל מסעדה, בן 40 שעלה ב־1991 מטשקנט, יהודי הנשוי ל'אחרת': 'לו ידעתי, הייתי מתחתן קודם בזום [...] זה חוסך הרבה כסף'. מאחר שחלק נכבד מהזוגות לא הספיק להירשם כנישואים במשרד הפנים, הוגשו בהובלת חר"ש, עמותת של הזרם הרפורמי, כמה עתירות בדרישה

67 עינת ליבל האס, 'עמך עמי, כי ביתי בית־תפילה יקרא לכל העמים: הבניית זהות ושייכות באמצעות גיור רפורמי', בתוך: עופר שיף ואלעזר בן לולו (עורכים): *התנועה הרפורמית בישראל, קריית שדה בוקר 2022*, עמ' 346–367 (להלן: ליבל האס, 'עמך עמי').

68 כץ, הורוביץ והלפרין־קרירי, *נשים ומשפחה*, עמ' 48.

69 Nancy Fraser, 'From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a Post-Socialist Age', *New Left Review*, Vol. 212, No. 1 (1995), pp. 68–93.

70 ליבל האס, *עמך עמי*.

71 אנטוניו, *נישואי יוטה*.

לרשום כנשואים זוגות שהתחתנו בזום. באחת העתירות, שהוגשה בבית המשפט בלוד, נפסק לטובת העותרים שנישאו בנישואי יוטה ביולי 2022. במקביל נדונה בבית המשפט המחוזי בירושלים עתירה עקרונית שהוגשה בשם קבוצת אזרחים ולא בשם זוגות ספציפיים. בספטמבר 2022 נקבע כי על המדינה לרשום כנשואים זוגות שנישאו בנישואי יוטה, ובכך למעשה הפך בית המשפט את החלטת שר הפנים שסירב להכיר באותם נישואים.⁷² בתחילת נובמבר 2022 ערערה המדינה על ההחלטה, בטענה שנישואי יוטה הם נישואים אזרחיים, בעוד שהמחוקק עדיין לא קבע הסדר המאפשר לערוך נישואים אזרחיים בישראל. ב-22 בנובמבר הורה בג"ץ למדינה לרשום באופן זמני במרשם האוכלוסין זוגות שנישאו בנישואי יוטה – עד להכרעה בערעור שהגישה המדינה בנושא. במרץ 2023 דחה בית המשפט העליון את ערעור המדינה ואישר נישואים אזרחיים בישראל דרך הזום.⁷³ ואולם, בשלב כתיבת שורות אלה, אחרי בחירות 2022 והתחזקות הממסד הרבני-חרדי, אין ודאות לגבי עתידם של נישואי יוטה בישראל.

הכרה וגבולותיה

כפי שראינו, הדרכים הננקטות על ידי ה'אחרים' כדי להיות חלק נורמטיבי מהחברה נשענות על מעגלים משפחתיים, חברתיים ומקצועיים. אבל לתהליך זה יש גבולות התוחמים את היהודים הלא-הלכתיים לשולי הרוב היהודי בישראל. בראש ובראשונה, קוהביטציה ונישואי חו"ל אינם מוחקים את הסטטוס החוקי שלהם ברבנות כגוים. יתרה מזו, מעמד זה מועבר לילדיהם ויועבר לנכדיהם וכך הלאה, כל עוד לא ימצא פתרון לסוגיה. בנוסף, במסגרת 'הדרכים העוקפות', בקוהביטציה ובנישואי חו"ל מתרחש Leveling down, כשמצטמצמות זכויותיו המשפחתיות של 'היהודי הכשר' וילדיו, במקום שתוכר האזרחות הזוגית של בני הזוג ויתבססו סופית זכויותיהם המשפחתיות.⁷⁴

ייתכן שמציאות זו מסבירה, חלקית לפחות, את טיעונו של פישר כי 'רוב (80%) נישואי התערובת מתקיימים בתוך קבוצת העולים'.⁷⁵ אם כן, ייתכן שחלק נכבד מהיהודים ה'כשרים' בישראל נרתעים מאותה הדרה, שהיא למעשה שלילת זכויות האדם הבסיסיות ביותר, העוברת (בינתיים) מדור לדור. על רקע זה גם ניתן להבין את העובדה שבנישואי 'כלה לא-כשרה' עם 'חתן כשר', בני הזוג מסתירים לא פעם את העובדה שהאישה אינה יהודייה הלכתית: קטיה, שכפי שראינו היא היחידה מהמוראיינים החייה בקוהביטציה עם בן זוגה ה'כשר', מסבירה: 'ההורים של בעלי לא יודעים שאני לא יהודייה הלכתית. הם קבלו את תשובתי שאין לי עניין ברבנות. (בעלי) מעדיף שהמשפחה לא תדע'. בנוסף, ההסתרה

72 גלעד כהן, 'בלי לטוס לקפריסין: בית המשפט הורה למדינה להכיר בנישואים אזרחיים שנערכו בשיחת זום', *ynet*, 29.9.2022, <https://www.ynet.co.il/judaism/article/s1xbcxmi>

73 ניצן שפיר, 'העליון אישר: נישואים אזרחיים בישראל דרך הזום', *גלובס*, 7.3.2023.

74 בנוז'ור ודה הרט, *אזרחות ושייכות*, עמ' 5.

75 פישר, *אתגר הגיוור*, עמ' 46.

לגבי המוצא המעורב מתבררת כמנגנון הגנה שכיח גם אצל ילדי ה'נישואין המעורבים' בסביבתם החברתית.⁷⁶ ייתכן גם שהבניית ה'אחרים' כגוים משפיעה, במידה כזו או אחרת, על שיעור הפריזון שלהם. בין היתר, אם שיעור הפריזון הכולל של נשים יהודיות בישראל עלה באופן הדרגתי מהשנים 2005–2009 ועד ל-2021, מ-2.81 ילדים לאשה ל-3.13, אצל ה'אחרות', חסרות הסיווג הדתי, אותו פריזון כולל, שתמיד היה נמוך במושגים ישראלים, ירד מ-1.53 ילדים לאישה ל-1.39.⁷⁷ שיעור זה נמוך גם ביחס לנשים המוכרות כיהודיות מברית המועצות לשעבר, שאצלן שיעור הילודה מתקרב לזה של האוכלוסייה היהודית החילונית.⁷⁸ נראה שככלל, יוצאי ברית המועצות מתמודדים עם אתגרים שונים היכולים להסביר מצב זה. כמהגרים, דור ראשון ודור וחצי, לרוב בעלי הון אנושי גבוה, הם מבקשים להתייזב מבחינה כלכלית. לדור וחצי, שאין לו הגב הכלכלי שיש לחלק מהישראלים הוותיקים, מצטרפת גם העזרה להורים, שהכנסתם מעבודה לא תמיד גבוהה והפנסיה שלהם לעתים לא מאפשרת רמת חיים נאותה. לכן, בני הדור וחצי מקימים לעיתים משפחות כפולות קריירה, המבקשות לנוע למעלה בסולם החברתי.⁷⁹

נראה, אם כן, שכל הגורמים האלה מביאים אותם לדחות את הולדת הילדים או לוותר עליהם.⁸⁰ ייתכן שמגמה זו חזקה עוד יותר בקרב ה'אחרים' שפורמלית נדחקו לשולי הרוב היהודי, והמרגישים אולי צורך בהכרה בדרך אחרת, כזו של הצלחה מקצועית. בקרב המרואיינים, הרצון להתבסס ולעזור להורים בהחלט הופיע, ויחד אתו בלט גם הדגש הפוסט-מודרניסטי של השקעה בזוגיות ובבחירות האישיות של הפרט במשפחה. כך ניתן להבין מדוע לשני זוגות מבין המרואיינים אין ילדים: אירינה (מאוקראינה) ואבי (ישראלי ותיק), הייטקיסטים החיים בלונדון, ואולה (מאוקראינה), אופטומטריסטית, ויבגני (מרוסיה) הייטקיסט, החיים במרכז הארץ, כולם בשנות השלושים שלהם ועם זוגיות ותיקה. הם הסבירו שבשלב זה הם מאושרים כך. אירנה גם ציינה: 'לא רוצים ילדים. (אנחנו) אגואיסטים וגם העולם לא משהו'. אך בקרב מי שהביאו ילדים לעולם נשאר סימן שאלה לגבי עתידם כ'אחרים'. בין המרואיינים במחקר התשובה לכך היא השלמה, כמו אצל אולגה, אם לשניים ועובדת סוציאלית מהמרכז, בת לאב יהודי הנשואה ליהודי ישראלי, שהגיעה לארץ בגיל 14: 'נמשך לגור בישראל [...] הילדים יצטרכו לעבור את הכל גם, אם זה לא ישתנה'. ויש

76 קיסר-שוגרמן, העלמת המוצא.

77 הלמ"ס, שיעורי פריזון, לפי גיל ודת, לוח 2.41, ירושלים 2022.

78 טולטס, שינוי דמוגרפי.

79 גלית אהרון, 'הפער בין פריזון רצוי ופריזון מצוי בקרב מהגרי ברית המועצות לשעבר בישראל', הגירה,

3 (2014), עמ' 92–116 (להלן: אהרון, פריזון מצוי); אלס ריף, דבר המנכ"ל, www.1000000.org.il/%D7%A0%D7%A9%D7%99%D7%9D-%D7%9E%D7%90%D7%97%D7%94%D7%90%D7%A0%D7%A9%D7%99%D7%9D-%D7%9E%D7%90%D7%97%D7%94%D7%9C%D7%95%D7%91%D7%99%D7%A8%D7%99-%D7%94%D7%9C%D7%95%D7%91%D7%99 (נדלה ב-18.10.2022).

(להלן: ריף, דבר המנכ"ל).

80 אהרון, פריזון מצוי.

גם קול של תקווה, כמו אצל קטיה, החיה כזכור בקוהביטציה: 'כשהילדים שלי יגדלו, ייתכן ולא יהיה מישהו שיבדוק את זה'.

קולם של ישראלים דוברי רוסית במרחב הציבורי

אחת מהתוצאות הבלתי צפויות של מחאת 2011⁸¹ הייתה השפעתה על בני הדור וחצי של יוצאי ברית המועצות לשעבר.⁸² מחאה זו, שממנה הם נעדרו כמעט לחלוטין, הייתה למעשה אחד מהגורמים שדחף חלק מהם להשמיע את קולם במרחב הציבורי.⁸³ בעשור האחרון הקימו ישראלים דוברי רוסית – לפי הגדרתם העצמית – עמותות, קבוצות פייסבוק וארגונים שונים כדי לקדם את מעמדם האזרחי בישראל, וכחלק מזה גם את אזרחותם הזוגית. אקטיביזם זה הוא ביטוי לכינונה של חברה אזרחית בקרב צעירים ישראלים דוברי רוסית, תופעה הראויה לציון לאור 'חוסר האמון של ציבור דוברי הרוסית באזרחות פעילה וביכולתם להשפיע על הסדר החברתי ולשנותו'.⁸⁴ לכך מתלווה גם ספקטרום חדש של דעות יותר ליברליות.⁸⁵ אין זה אומר שאין הבדלים בין הקבוצות השונות,⁸⁶ אך מבט מלמעלה על הפלטפורמות המקוונות מעלה כי לצעירים הכותבים בעברית ובעלי השם הרוסי יש זהות היברידית של 'גם וגם' – גם ישראלים וגם דוברי רוסית. יש להם גם אג'נדה המשותפת לכולם, יהודים הלכתיים ולא־הלכתיים, הכוללת את נושא האזרחות הזוגית.⁸⁷ נראה שניתן להסביר את החיבור בין היהודים ההלכתיים ללא־הלכתיים מברית המועצות לשעבר באווירת הפחד הקיימת (בירור יהדות, ביטול יהדות, גיור לחומרה); ב־Leveling down של היהודים הכשרים המתחתנים עם יהודים לא־הלכתיים, רובם ישראלים דוברי רוסית אך גם ישראלים ותיקים, וגם בהדרת ילדיהם מהקולקטיב בהיותם מוגדרים רשמית כגויים. בנוסף, ליוצאי ברית המועצות 'כשרים' רבים יש קשר משפחתי עם יהודים לא־הלכתיים. על כן ניתן לטעון כי דוברי הרוסית בישראל מתארגנים על יסוד הבחנות אתניות של החברה הישראלית־יהודית, 'יוצרים סוג של אתניות רוסית־יהודית כדי לבסס את מעמדם בחברה הישראלית',⁸⁸ אתניות רוסית־יהודית שמלחמת אוקראינה לא פירקה,⁸⁹ וזאת מתוך תחושה של שותפות גורל ביניהם.

-
81	הרצוג, מחאת האוהלים.
82	גלילי וברונפמן, המיליון ששינה, עמ' 24.
83	אנה פרשיצקי ולריסה רמניק, 'דוברי רוסית צעירים בישראל: ניצניה של מחאה אתנית', עיונים בתקומת ישראל, 27 (2017), עמ' 7–42 (להלן: פרשיצקי ורמניק, מחאה אתנית).
84	שם, עמ' 19.
85	גלילי וברונפמן, המיליון ששינה; פרשיצקי ורמניק, מחאה אתנית.
86	שם.
87	ריף, דבר המנכ"ל.
88	קיסר־שוגרמן, העלמת המוצא, עמ' 277.
89	על פי הדיון בפייסבוק, בין דוברי הרוסית הצעירים בישראל התמיכה באוקראינה ברורה. ראו לעיל הערה 24.

ג. תנאים של אי־ודאות – השיח האתנו־דתי

עם זאת, אחרי יותר משלושה עשורים, פתרון סוגיית האזרחות הזוגית של ה'אחרים' וילדיהם עדיין לא קיים. בשלב זה אבקש להתחקות אחר הסיבות לכך.

השריטה שבלב

אחת מהתופעות הבולטות בשיח הישראלי היא שבעיני רוב היהודים, ה'אחרים' כלל אינם יהודים. למרות הקשר היהודי דרך האב או הסב, ולמרות הגיור הסוציולוגי, קבלתם של היהודים הלא־הלכתיים כיהודים מתרחשת בקושי. ואכן, לממסד הרבני ותומכיו, ה'אחרים' הם 'איום חילוני שיש להתגונן מפניו כדי להגן על 'זרע הקדש'.'⁹⁰ יתרה מזו, שיח זה הוא הדומיננטי בישראל והיום – אחרי בחירות 2022 – אף יותר מאי פעם. נראה כי כוחו של הממסד הדתי, מעבר למידת הדתיות של יהודי ישראל, קשור לעובדה שהשיח הדתי הממסדי, יחד עם הדין, החוק, הנורמות, הסמלים, הטקסטים, הפולחן והפרקטיקות שהוא מכונן, מהווה בסיס ייחודי לזהות היהודית הקולקטיבית בארץ, תוך יצירת מסגרת נורמטיבית לכינון וזכרון קולקטיב והגדרת קריטריונים ברורים להשתייכות אליו. כתוצאה מכך, ההבניה הדתית־אורתודוקסית של המשפחה היהודית מקובלת על אזרחים רבים, דתיים ולא־דתיים, הרואים בה נכס לאומי ובסיס לסולידריות לאומית בחברה הנמצאת במצב מלחמתי מתמיד. במילים אחרות, לרבים מאזרחי ישראל היהודים השיח הרבני הממסדי נתפס כתנאי הכרחי לקיומו של הקולקטיב הלאומי, והם מקבלים אותו גם אם אינם מסכימים עם כל מרכיביו.⁹¹ הבניה אתנו־דתית זו אכן לא מקובלת על ה'אחרים' ועל חלק מהיהודים בישראל, אך היא עמדתו של הרוב היהודי בישראל. כך, בסקר ש'לובי המיליון' ערך באוקטובר 2022 בין יוצאי חבר המדינות (הכולל רק חלק ממדינות ברית המועצות לשעבר), כ־94% מהמשיבים הגדירו את עצמם כיהודים, בעוד שרק כ־74% מוכרים כיהודים על ידי הרבנות.⁹² בסקר אחר שנערך ב־2022, עלה כי 70% מהציבור היהודי בישראל אינם רואים כיהודים את מי שנולדו לאב יהודי ולאם לא־יהודייה, לעומת 26% הרואים בהם יהודים ו־4% שאינם יודעים. המעניין הוא שרק 44% בקרב אלה המגדירים את עצמם כחילונים רואים במי שנולד לאב יהודי ולאם לא־יהודייה, יהודי.⁹³ משמעות הדבר היא שהדרישה לאזרחות זוגית שווה מצד ה'אחרים' אינה משכנעת את רוב הציבור היהודי הרואה בכך נישואים מעורבים שלהם הוא ברובו

90 פישר, הגיור בישראל, עמ' 152.

91 במצב של קונפליקט תמידי בין יהודים לפלסטינים, זהו גם כוחו של כל ממסד דתי בקרב כל הקבוצות האתנו־דתיות בישראל, פוגל ביזאוי, האיש, הלאומי; הנ"ל, נישואין מעורבים.

92 לובי המיליון, סקר (אוקטובר 2022), עמ' 5 (להלן: לובי המיליון, סקר). מצגת הסקר הועברה אלי על ידי אלקס ריף, ועל כך תודתי העמוקה.

93 אריאל פינקלשטיין, אילה גולדברג ושלומית רביצקי טור־פז, סקר מיוחד – כנס דת ומדינה: 70% אינם רואים כיהודים את מי שנולדו לאב יהודי ולאם לא יהודייה, ירושלים 21.9.2022 (להלן: פינקלשטיין ואח', 70%).

מתנגד, או לכל היותר מסכים רק במסגרת קוהביטציה או נישואי חו"ל.⁹⁴ אין פלא לכן שהחל מ-2020, מועלית לעיתים הצעתו של בצלאל סמוטריץ', המבקשת לשנות את חוק השבות, דהיינו לבטל את 'סעיף הנכד' כדי שנכד/ה של יהודי, שאינם יהודים הלכתיים לא יהיו זכאי שבות. המטרה כאמור היא לשמר את 'הזהות היהודית' של ישראל, כפי שמפרשים זאת סמוטריץ' ותומכיו, גם אם גישה זו מתנגשת עם השיקול הדמוגרפי: רוב יהודי וחיליים לצה"ל. גישה זו היא גם פגיעה כואבת בדוברי הרוסית, היות שהיא מתעלמת מהחשיבות שיש לסבתות ולסבים במסורת שלהם;⁹⁵ היא גם לא מתחשבת ביחסים הקרובים והייחודיים המתקיימים היום בין הסבתות והסבים לבין נכדיהם, כתוצאה מהארכה משמעותית של תוחלת החיים בחברות בתר-תעשייתיות.⁹⁶ על כן עולה השאלה איך ניתן להסביר את העובדה שדוברי הרוסית אינם מצליחים לשנות את השיח האתנו-רדי.

לכדם במערכה

כזכור, מהגרים בארצם החדשה מנסים, לרוב, ליצור מציאות שבה הם וילדיהם יוכלו לממש את שאיפותיהם המשפחתיות. בתהליך זה, נחוצים להם בני ברית בחברה הקולטת,⁹⁷ אך לישראלים דוברי רוסית אין תמיכה משמעותית מצד בעלי כוח לסוגיהם, הרואים בהם קבוצה המערערת את מעמדם החברתי או את זהותם. גישה זו היא גם נחלתה של אותה קבוצה שכוחה הצטמצם מאד בעשורים האחרונים – ה'אליטות הישנות', שבחלקן הגדול רואות בהם איום על זהותן הפוליטית:

האליטה האשכנזית הישנה התאכזבה למצוא [את יוצאי ברית המועצות] במחנה הלא ליברלי, חוכרים בהמוניהם לכוחות הלא דמוקרטיים בישראל. האכזבה של מי שעדיין מכונים 'האליטות הישנות' ושל המחנה הליברלי בישראל מן ההון האנושי החדש שאותו ביקשו לגייס לשורותיהם וזהה לאכזבתה של האינטליגנציה הרוסית מאי קבלתה לשורות אלה. האכזבה במקרה זה הדדית.⁹⁸

94 דלה-פרגולה, **נישואין מעורבים**; פוגל ביזאוי, **נישואין מעורבים**; Rebecca Rajman and Anastasia Gorodzeisky, "We and the Others": Majority Attitudes toward Non-Jews in Israel', in: Eliezer Ben-Rafael, Julius H. Yitzhak Sternberg and Olaf Glöckner (eds.), *Handbook of Israel: Major Debates*, Berlin 2016, pp. 324-344

95 קטיה וולקוב, 'ביטול סעיף הנכד יהיה יריקה בפרצוף של מאות אלפי ישראלים', *Ynet*, (13.11.2022); Sylvie Fogiel-Bijaoui, 'Babushka in the Holy Land: Being a Russian-Israeli Grandmother in Israel Today', *Journal of Comparative Family Studies*, Vol. 44, No.6 (2013), pp. 725-739

96 Vern Bengtson, 'Beyond the Nuclear Family: The Increasing Importance of Multigenerational Bonds: The Burgess Award Lecture', *Journal of Marriage and Family*, Vol. 63, No. 1 (2001), pp. 1-16

97 ראו לעיל הערה 8.

98 גלילי וברונפמן, **המיליון ששינה**, עמ' 23.

כתוצאה מכך, בהיבטים רבים דוברי רוסית בישראל מצאו את עצמם 'לבד במערכה', כשגם נציגיהם הפוליטיים הוגבלו ומוגבלים בעשייתם מפאת חוסר הלגיטימציה החברתית. גם אם לא מעט ישראלים דוברי רוסית נבחרו לכנסת – קהילת זו, ככלל, איננה אקטיבית פוליטית, כולל במפלגות שלהן היא ברובה מצביעה – הליכוד, ישראל ביתנו ויש עתיד. זאת למרות התעצמותה של החברה האזרחית והשינוי הליברלי בקרב חלק מהצעירים. כתוצאה מכך, דרישותיהם של יוצאי ברית המועצות לא תמיד זוכות לתשובות והממסד הפוליטי, לעיתים, מהתעלם מהן.⁹⁹

אזרחות סוג ב' לדורות?

למצב זה יש השפעה עמוקה על כלל הישראלים דוברי הרוסית, אך בעיקר על ה'אחרים', בני הדור וחצי. תחושתם היא שהם לא התקבלו לגמרי בישראל, נשארו אזרחים סוג ב' ואינם שייכים ממש לרוב היהודי במדינה. הדבר יוצר בהם תסכול עמוק.¹⁰⁰ תחושת הדרה זו מתעוררת לעיתים קרובות בשיחות אישיות או כשעולים לדיון ציבורי נושאים הקשורים ליהדותם – סעיף הנכד, קבורה הלכתית או זכותם להינשא בארץ. ככלל, הם ממעטים לדבר על עצמם בנושאים אלה עם מישהו מ'בחוץ'. סירובם להתראיין, והעובדה שבמחקר זה רק אנשים משכילים, בעיקר מבוססים, הסכימו להתראיין, ורק על ידי דוברת רוסית, הם עוד המחשה לכך. לא פעם הם מנסים להעלים את שורשיהם המעורבים מתוך מבוכה ואף בושה, ולא פחות – מחשש לעצמם וילדיהם. בהקשר זה, גברים מדברים עוד פחות מנשים, פן יעלה נושא ברית המילה.¹⁰¹ בנוסף, בהשוואה לצברים ותיקים, צעירים דוברי רוסית נוטים לעזוב את הארץ פי שלושה ויותר, ובין אלה רבים הם הצעירים הלא־הלכתיים. אין ספק שהגיל והפרופיל ההשכלתי והפרופסיונלי שלהם פותחים בפניהם דלתות בכל העולם, ודאי בארצות שבהן יש קהילות יוצאי ברית המועצות לשעבר: ארה"ב או גרמניה. הונם האנושי מבוקש גם בארצות הגירה כמו קנדה, למשל. גם המצב הביטחוני ויוקר המחיה דוחפים אותם לחו"ל, אבל בעיקר חוסר ההכרה במה שהם, בהיסטוריה האישית והמשפחתית שלהם, המתבטא בחוסר שוויון אזרחי בסיסי בנישואין (ובקבורה),¹⁰² יחד עם סימני שאלה לגבי עתיד ילדיהם כ'אחרים'.

99 אברמזון-ברוש ואח', הסרת חסמים.

100 פרשיצקי ורמניק, מחאה אתנית, עמ' 29–36.

101 עמית, עזיבה; קיסר־שוגרמן, העלמת המוצא; קריקונץ, מקונפורמיות סובייטית; Larissa Remennick,

'Joining the Tribe: Adult Circumcision among Immigrant Men in Israel and its Traumatic Aftermath', *Culture, Health and Sexuality*, Vol. 24, No. 5 (2022), pp. 702–716

102 עמית, עזיבה.

סיכום ומסקנות

בעבודה זו, על בסיס הספרות בנושא הגירה ומשפחה בעידן הגלובליזציה המגודרת, התייחסתי לחוקים אסטרטגיים¹⁰³ שיצרה מדינת ישראל כדי לשמר את זהותה היהודית האורתודוקסית מול גלי העלייה מברית המועצות, בעיקר החל משנות התשעים. חוקים אלה מבנים חלק נכבד מהמהגרים/עולים זכאי השבות כלא־יהודים היות שאינם אינה יהודייה, למרות שסבם או אביהם יהודיים, ובכך פוגעים באזרחותם הזוגית ובזכויות האדם הבסיסיות שלהם. על כן, יותר מ־470,000 אזרחים ישראלים (ב־2021) אינם יכולים להתחתן בארץ, לא הם ולא ילדיהם, היום ובעתיד, והם מוגדרים רשמית ונתפסים כ'אחרים'. על בסיס מסמכים מגוונים וראיונות עומק עם 13 אנשים השייכים לדור וחצי של יהודים לא־הלכתיים, ובעזרת תובנות שקיבלתי מחמישה פעילים בנושא, הצבעתי על הכלים שבהם משתמש המונפול האורתודוקסי מבית שמאי כדי להדיר מכלל ישראל את אותם יהודים לא־הלכתיים: בירור יהדות, גיור לחומרה, ביטול גיור, מעקב אחר קרובי משפחה ללא ידיעתם ואף בדיקות דנ"א, וחוק ברית הזוגיות לחסרי דת, תש"ע–2010, וזאת למרות שקיימים פתרונות הלכתיים ואזרחיים לנושא.

עם זאת, יוצאי ברית המועצות ובוודאי בני הדור וחצי, כמו רוב המהגרים בעולם, מנסים לקדם את מעמדם האזרחי ולהגשים את שאיפותיהם המשפחתיות. על כן, ועל בסיס גיורם הסוציולוגי¹⁰⁴ שבעזרתו השתלבו בחברה הישראלית, הם עוקפים את האיסורים הדתיים כפי שעושים חלק מהישראלים הוותיקים דרך קוהביטציה, נישואי חו"ל וכיום גם נישואים און־ליין. בכך הם מגשימים את אזרחותם הזוגית, מקימים משפחות ואף מצליחים, במספרים מרשימים, לעלות בסולם החברתי. עם זאת, באופן פורמלי ולעיתים גם בתחושותיהם, היהודים הלא־הלכתיים נשארים אזרחים סוג ב': לא רק שהם וילדיהם אינם זוכים לשוויון אזרחי בתחום הנישואין והמשפחה, אלא שבנוסף, הגדרתם העצמית אינה זוכה ללגיטימציה: כ־70% מהיהודים בישראל אינם רואים בהם יהודים – גישה המחלישה את נציגיהם במוקדי הכוח ומשאירה אותם להיאבק לבדם לקידום אזרחותם השוויונית. נראה כי קבלת ההבניה של היהודים הלא־הלכתיים כ'אחרים' קשורה לעובדה שהשיח הדתי הממסדי, יחד עם הדין הדתי, החוק, הנורמות, הסמלים, הטקסטים, הפולחן והפרקטיקות שהוא מכונן, מהווה בסיס ייחודי לזהות היהודית הקולקטיבית בישראל. כתוצאה מכך, ההבניה הדתית־אורתודוקסית של המשפחה היהודית וגבולותיה מקובלת על אזרחים רבים, דתיים ולא־דתיים, הרואים בה בסיס מוצק לזהות זו – נכס לאומי נדרש בחברה המצויה במצב מלחמה מתמיד, ותנאי הכרחי להמשך קיומו של הקולקטיב הלאומי. על כן, הצגתו העצמית של הממסד הדתי, כיום בעיקר הדתי־חרד"לי והחרדי, כמגן על הזהות היהודית של המדינה תוך הגדרת מהגרים/עולים כאיום על הסדר החברתי שבו הוא שולט, מקובלת לרוב. היא גם מאפשרת

103 הקר, גלובליזציה מגודרת.

104 כהן, יהודים לא יהודים.

לממסד זה לצבור הון פוליטי תוך הפרה בוטה של זכויות אזרח וזכויות אדם של מבוגרים ולא פחות של ילדים, וזאת – בינתיים – לדורי דורות. מחקר זה מצטרף למחקרים חדשים הדנים בהגירה, במשפחה, במגדר ובדת ולאום, ובדרך שבה גרסה רדיקלית של הדת, בנושאים כמו אזרחות זוגית וזכויות משפחתיות של מהגרים, מגויסת כדי להבטיח את 'טוהר העם' מול 'מהגרים מאיימים'.¹⁰⁵ מחקר זה גם מוסיף תובנות הקשורות למעמדם של צעירים וילדים, שעל בסיס שיח פונדמנטליסטי הולך ומתחזק נתפסים מלידה כמאיימים על 'טוהר העם'. אם ידע הוא כוח, רצוי מאוד שנמשיך לחקור סוגיות אלה, הצובעות בשחור את אפשרות קיומה של חברה דמוקרטית.

105 Ov Cristian Norocel and Alberta Giorgi, 'Disentangling Radical Right Populism, Gender, and Religion: An Introduction', *Identities*, Vol. 29, No. 4 (2022), pp. 417-428; Alain Dieckhoff and Philippe Portier, 'Populist Movements and the Religious: Toward a Return of the Theo-Political?' *Journal of Religion in Europe*, Vol. 16, No. 2 (2023), pp. 113-124